

'לחם צר ומים לחץ' – לחמה של קהילת המורדים במצדה

גיא שטיבל

האירועים שהתחוללו במצדה בראשית המרד הראשון ובסיומו קיבלו מקום חשוב בחיבורו של יוספוס פלביוס 'מלחמת היהודים'. כיבושה של מצדה נזכר כאחת מן הפעולות הראשונות של המורדים כנגד הרומים, ואילו כיבוש המצודה על ידי הצבא הרומי, בשנת 73 לסה"נ, המתואר לפרטי פרטים בידי יוספוס, הנו האקורד האחרון של המרד. ואולם, העדות ההיסטורית כמעט שותקת באשר למהלך החיים באתר במשך אותן שנות המרד. לבד ממספר אזכורים משניים הנקשרים בהצטרפות גורמים לקהילת המורדים ובפעילות התקפית של המורדים כנגד יישובי הסביבה, נגזר על המעוניין ללמוד על אופי הקהילה, מרכיביה ומהלך החיים במקום להסתפק בעדות החומרית שנחשפה בחפירות. עם השתלטותה של קבוצת סיקריים, בראשות מנחם בן יהודה, על מצדה בשנת 66 לסה"נ (מלחמת היהודים ב: 425, 433-434, 447; ד: 400) החלו להתנהל במקום חיי קהילה דינמיים. אל הקבוצה הדומיננטית של הסיקריים הצטרפו במהלך הזמן שמעון בר-גיורא וקבוצה מאנשיו (מלחמת היהודים ד: 503-505), מבני קהילת קומראן (עדת היחד) וגם פליטים אחרים (טלמון, 1999: 148-149; שטיבל, 2006א: 597). קהילת המורדים הותירה אחריה עדות ענפה לפעילויות בנייה, פירוק מבנים ובעיקר ממצא חומרי ואפיגרפי רב.

אחת הסוגיות כבדות המשקל שהמורדים התמודדו אתן, וביתר שאת עם התמשכות המרד, היה נושא המזון. היבט זה קיבל, מן הסתם, דגש מיוחד לקראת

* גיא שטיבל, המכון לארכאולוגיה, האוניברסיטה העברית בירושלים.

הגעת הצבא הרומי למקום בשנת 73 לסה"נ. נושא מאמר זה הוא בְּנָלִי משהו – סיפורו של הֶלְחָם במצדה. אלא שהפשטות לכאורה הגלומה בסיפור זה יש בה כדי להטעות, שכן למעשה משוקעים בנושא נתונים יחידאיים השופכים אור על הקהילה וחבריה כמו גם על אודות חיי היומיום שלהם ומנהגיהם הדתיים.

בחינה של עדות יוספוס מלמדת שלא מעט ידוע על התזונה ומקורות האספקה של המורדים במצדה. יוספוס מספר שעם השתלטות המורדים על מצדה, בשנת 66 לסה"נ, הם מצאו במחסנים ההרודיאנים חיטה, יין, שמן וכן קטניות וערמות תמרים. מה שנותר מן הפרות, הוא מספר, נמצא בידי הכוח הסיקרי הכובש במצב סביר (מלחמת היהודים ז: 300-293; לעניין אחסון והשתמרות לאורך זמן במצדה לאור מיעוט המזיקים, ראו Kislev and Simchoni 162-164). אף שנדמה שלא מעט גזמה מצויה בדיווח הזה, הרי אפשר שבכל זאת עשוי להיות לו בסיס ראלי. בשנת 66 לסה"נ נכבשה מצדה מידי חיל מצב רומי שהחזיק במצודה. עדותו של טקיטוס באשר לצבא הרומי בבריטניה מלמדת שבסיסים ומוצבים צבאיים רומיים נהגו להחזיק מלאי אספקה שעשוי היה להספיק לפרק זמן של שנה שלמה (Tacitus, Agricola 22.2-3). ייתכן שמציאתם של קנקנים נושאי כתובות לטיניות במחסני המלך במצדה, שמקורם באספקת היחידה הרומית שהוצבה במקום ככל הנראה כבר בשנת 6 לסה"נ, יוחסו בטעות בידי המורדים למלך הורדוס. חיזוק לאפשרות זו ניתן למצוא בתווית (titulus pictus) של אמפורת יין ממצדה, שיוחסה לאחרונה לימי המרד הראשון (Rea, 1999) ושלדעתי ראוי לשייכה לחיל המצב ששהה באתר עד שנת 66 לסה"נ (Stiebel, 2011a: 284, וכן הערה 9 שם).

כך או כך, בחפירות המחודשות, שנערכו בשנים 1995–2001 ו-2007–2009 בניהולם של אהוד נצר והמחבר (שטיבל, 2006; שטיבל ונצר, 2006א; שטיבל ונצר, 2006ב; נצר ושטיבל, 2007), נחשפו במכלולים נקיים מימי המרד כמויות מזון לא קטנות של אגוזים, תמרים, רימונים, ביצים, דגנים, בצלים, שומים ועוד. בחפירות המקיפות של משלחת ידין נתגלו, נוסף על שרידי מזון לא מועטים, גם כלי אחסון, שהכתובת שעל פניהם העידה שהכילו דגים (דגא), בשר, שעועית (פסולא), דבלים ודבלים כתושות יפה.

ראוי לציין שסוגיית מקורות האספקה של מורדי מצדה מורכבת, וברי שהמורדים דאגו לאספקה ממגוון מקורות. יוספוס מדווח שבתחילה נהגו מורדי מצדה לפשוט על יישובים במרחב לשם השגת מזון (מלחמת היהודים ד: 400). במרחב ים המלח אציין בהקשר זה את נאות המדבר של עין גדי, צוער ויריחו,

שבהם גודלו בחקלאות שלחין ועובדו מוצרי מזון, ובמיוחד אמורים הדברים בדקלי התמרים ובשעורה (הדס, תשס"ג: 28-36, 45-48, 263-266). התמרים שגודלו במרחב זה נודעו באיכותם, ולבד מן הפרי ראוי להדגשה מוצר דבש התמרים (מלחמת היהודים ד: 468) שהופק במדבשות האזור (הדס, תשס"ג: 34-35; הדס, תשע"א). קרבתה של מצדה לבקעת ערד ולמורדות המזרחיים של דרום הר חברון (מרחב כרמל וזיף) אפשרה קשר לארץ הנושבת, ודומה שזה היה הנתיב ששימש לאספקת מזון כגון פרות ובמיוחד חיטה, שכמויות לא מבוטלות שלה נמצאו בחפירות. (לאחרונה נסקרה מחדש דרך שחיברה את מצדה עם מרחב כרמל ודרום הר חברון, ככל הנראה בתקופה הרומית המוקדמת, ונחפרו שני מצדים [צפירה והר בדרן]. מחקר זה מנוהל בידי אורי דוידוביץ' ורועי פורת במסגרת סקר מפת מצדה [148] ומפת בדר [138] [דוידוביץ' ופורת, מידע בע"פ]).

עדות לאחסנת דגנים באתר ניתן למצוא בריבוי הממגורות וכן בקנקנים משוקעים באדמה, שנתגלו במגורי המורדים שבחומת הסוגרים.

סביר להניח שהמורדים גידלו ירקות על פני ההר, שאדמתו, כעדות יוספוס, הייתה פורייה ודשנה. לדבריו, הורדוס ייעד את אדמת מצדה ל'לעבודת האדמה, למען אשר לא יגועו ברעב כל החוסים במבצר הזה בהיכרת להם משען לָחם מחוץ' (מלחמת היהודים ז: 287-288). אף על פי שכמות המשקעים השנתית באתר (פחות מ-100 מ"מ) אין בה כדי לאפשר חקלאות, יש לציין שהודות לכמות המים הגדולה שנאגרה בבורות החצובים בהר ניתן היה, לפחות באופן תאורטי, לקיים במקום חקלאות שלחין. תכולתם של בורות המים שבאתר, הנאמדת בכ-50,000 מ"מ³ (נצר, 1989: 262, 270) יכולה הייתה לאפשר זאת, וייתכן ששרידי תעלות בחלק הדרום מערבי, השטוח, של במת ההר מעידים על קיומה של פעילות השקיה כזו. שרידים אלה נראים יפה בחלקו הימני התחתון של תצלום האוויר שמביא ידן בספרו הפופולרי על חפירות מצדה (ידן, תשכ"ו: 258). נצר ייחס שרידים אלה לתעלות להטיית מי נגר מן התקופה הביזנטית (נצר, 1989: 270, הערה 13), אך קביעה זו דורשת עיון וברור יסודיים, שהם מעבר לתחומי הדיון של מאמר זה.

ביטוי אפשרי למצוקת מזון במצדה, או לצריכת מוצרי מזון מדרגה נחותה, ניתן למצוא במילה 'כרשנין', שנמצאה כתובה על גבי שבר קנקן (Yadin and Naveh, 1989: 47). כפי שתנו בירושלמי: 'אמתי גזרו על כרשנין? רבי יוסי אומר בימי רעבון' (חלה ס, עב). המורדים עשו שימוש גם בצמחי האזור שליקטו, למשל נץ

החלב (ornithoalum), שאפשר אולי לזהותו עם הכיתוב 'נִנְח' שהתגלה במצדה (אליצור 1998, 146), או העשבים, דוגמת ה'מרור' וה'קדין', שכתובות המציינות אותם נמצאו באתר (Yadin and Naveh, 1989: 48, no. 549, 551). אף על פי כן, בנאומו הראשון מבקש אלעזר בן-יאיר מן האנשים להשאיר את מזונם לא שרוף, למען יראו הרומאים שלא מחסור דחף אותם ליטול את נפשם בכפם.

מכל מקום, הלחם מתבלט כמרכיב המזון העיקרי במצדה של ימי המרד. באתר נחשפו אוסטרקונים רבים שנושאים חלוקת לחם. נוסח הוראות כתובות אלה קבוע ומקורו קדום, כמסתבר מן הממצא הכתוב עוד משלהי המאה השביעית לפסה"נ בערך (Naveh, 1985: 116). בתאריך זה וזה, הב לפלוני, כך וכך כיכרות לחם. עדות הוראות אלה מלמדת על אספקת שבע ושש-עשרה כיכרות לחם למוכ"ז, אולם לצד אלה בולטות הוראות לאספקת עשרות כמו גם מאות ואף אלף ועשרים כיכרות (Yadin and Naveh, 1989: 52-57, no. 557-584, לוחות 46-47).

עדות אפיגרפית זו מציינת כמויות שניכר שלא יכולות היו להיאפות בטבונים הקטנים שביחידות המגורים של המורדים. מכאן מתחייבת המסקנה שבמהלך תקופת המרד התנהל במצדה ייצור המוני, 'תעשייתי', של לחם. ייצור זה, כעדות ההוראות, פוקח ונשלט באופן אדמיניסטרטיבי מסודר. יתר על כן, האנשים שקיבלו את הלחם עשו זאת בבירור בשם קבוצה, ולעתים מפורטת במפורש נתינת לחם לא לאדם מסוים אלא לקבוצה, דוגמת הסבלים ('כתפיא' – שם, מס' 560). בחינת ההוראות מלמדת על אספקת מספר שונה של כיכרות, מה שמעיד על שונות בגודלן של הקבוצות השונות ששהו על ההר. מן האוסטרקונים עולה שראשי הקבוצות שקיבלו לחם היו תמיד גברים. מעניין לציין שעד כה זוהו באתר עשר קבוצות שקיבלו לחם (Stiebel, 2011a: 287-288). מספר זה תואם את מספר הגברים שהפילו, לפי הנרטיב ההיסטורי, את הגורלות. למרות הפיתוי לקשור בין הדברים, יש לזכור שמספרן האמור של הקבוצות שקיבלו לחם משקף את מצב הידע בימינו, ואף על פי שחלקים ניכרים של האתר נחפרו, לא ניתן לפסול את האפשרות שבחפירות עתידיות עשויים להתגלות שמות של קבוצות נוספות.

מבין 34 פתקי ההוראות לחלוקת לחם שנתגלו עד כה במצדה בולטת קבוצה של עשרה חרסים כתובים, אשר נחשפה באחת מן החצרות הקטורות של הארמון המערבי (לוקוס 401). על חצר 401 כבר תהו ידין ונוה בפרסום הסופי של הכתובות השמיות ממצדה: 'קשה לקבוע', הם כותבים, 'האם המקום שבו אמור היה הלחם להיות מחולק היה לוקוס 401, שם נמצאו עשרה אוסטרקונים. מכל

מקום, ממשיכים ידין ונוה, 'אין כל עדות, לא שם ולא בסביבה הקרובה, לכל מתקן אשר יכול היה להשתייך למאפייה או למקום שממנו ניתן היה לחלק לֶחֶם' (Yadin and Naveh, 1989: 52-53). מאמר זה חולק על מסקנתם האחרונה.

באגף הביניים של הארמון המערבי נחשף מתקן מעוגל שקוטרו הפנימי עולה על שני מטרים ואשר לפניו נמצא מעין מדף קטן. בסיסו, הבנוי אבני גוויל שבהן משולבים מספר שברים של כלי בזלת, נושא נדבך אחד עד שני נדבכים של אבני חול מסותתות, שהונחו בזווית נטויה קלות פנימה. סביבותיו של המתקן העגול, כמו שרואים ביומן הגרפי מזמן החפירה, היו זרועות אפר דק דמוי מלט. לבד ממתקן זה ניתן להבחין בשתי אצטבאות מעוגלות (גובה האחת כ-1.25 מ', ו-0.64 מ' גובה השתמרות האחרת). אלמנטים אלה ממוקמים בהתאמה משני צדי הפתח, בפניות החדר. חדר זה עבר מספר שינויים של חסימת פתחים (Netzer, 1991: 267-268, תכנית 17, איורים 365, 422). בניית המתקנים והשינויים הללו אובחנו כתוספות פוסט-הרודיאניות ויוחסו לפעילות הצבא הרומי ששהה באתר לאחר כיבושו בשנת 73 לסה"נ. ייעודו של המתקן לא היה ברור לחופרים, ובדו"ח הסופי תהה נצר אם מדובר במתקן פונקציונלי או שמא אופיו של המתקן העגול ומיקומו על ציר אחד עם שני האלמנטים המעוגלים מעידים על כך שמדובר במתקן פולחני (שם: 268).

על סמך השוואות למתקנים דומים מן האימפריה הרומית עולה בבירור שהמתקן שלפנינו הוא תנור אפייה מטיפוס פורנה (או פורנא), שהוא תנור האפייה הרומי הטיפוסי (furnus). התנור מתועד היטב גם במקורות התלמודיים כפורנה, פורנא או פורני. לפורנה גדולת הממדים ממצדה, אשר קוטרה הפנימי נע בין שני מטרים ל-2.3 מ', היה בסיס אבן שמעליו התנוססה כיפת טין. זו הסיבה שבגללה לא נמצאו, כשהיית החופרים, שרידים של אבני הכיפה במקום, שכן זו כאמור לא הייתה בנויה אבן. כיפת טין זו היא הסיבה לאיסור לאפות בפורנה חדשה לקראת יום טוב, 'שמא תפחת' (בבלי, ביצה לז, עא); דהיינו קיימת סכנה שההסקה הראשונה של פנים התנור תגרום לסדיקת הכיפה הטרייה ואז, כמאמר הערוך: 'פסד הלחם וימנע משמחת יום טוב'. יש לציין שדמות הפורנה, כפי שהיא עולה מתוך המחקר ההשוואתי הארכאולוגי, שונה לחלוטין מן השחזורים החלופיים שהועלו בעבר בניסיון לְדמות תנור זה ואשר הסתמכו על לימוד של המקורות הרבניים בלבד (למשל בראנד, תשי"ג: תיח-תכג). חריג לעניין זה בין המפרשים המודרניים הוא שחזור דמות הפורנה על ידי שמואל

קרויס וקרואיס, תרפ"ט: 143 והערה 3)). תנורים כאלה מוכרים היטב ברחבי האימפריה הרומית, הן באיטליה גופה (Deiss, 1985: 123-125) והן במערבה (יונקלמן, 1997: 130-131, איורים 69-71). אחד התיאורים המפורסמים ביותר של טיפוס תנור כיפתי זה מונצח על פני מונומנט הקבורה של האופה אוריסאקס (Eurysaces), שממוקם בסמוך לפורטה מג'ורה (Porta Maggiore) ברומא (Junkelmann, 1997, איור 70).

בבבלי מצינו ש'אין לחם אלא האפוי בתנור' (פסחים לו, עב). בטיפוס זה של תנור שימש תא הבערה גם לאפייה. התנור הוסק בעצים שהוערמו בסמוך לו, ב'מקום הנחת העצים' על פי המשנה (כלים ח, ח). תחילה הבעירו עצים בפנים התנור, ועם ההגעה למידת החום הרצויה, גרפו את שרידי האפר הדק (שהוא תוצאה של הטמפרטורה הגבוהה), ושאריותיו הן אלה שנחשפו בחפירה בסמוך לפתח הפורנה במצדה. לנוכח החום העז אין פלא שנמצא במדרש התייחסות ל'כבשן של נחתום' (מדרש תנחומא [בובר] וירא ס, יט). לאחר הוצאת האפר הוכנס הלחם לתנור לצורך אפייתו. משך האפייה של כיכר לחם בודדת ארך בין שתיים לשלוש דקות. כאן היו פתוחות בפני האופה שתי אפשרויות: האחת – הנחת כיכרות הבעק על רצפת התנור, שבמקרים רבים הייתה מרוצפת ברעפי חרס, ומכאן מתבאר מדוע 'פורנא [...] שלא נעשית אלא לשמש עם הקרקע' (תוספתא, בבא קמא ו, יז); הדרך השנייה – הדבקות הכיכרות על הדופן הפנימית של הכיפה: 'להדביק פת בתנור' (בבלי, שבת לג, עב). בתוספתא נרמז שהיה לחש מיוחד שהאישה הייתה צווחת לתוך התנור כדי שהפת לא תיפול (תוספתא, שבת ו, יד), שבמקרה כזה כונתה במקורות 'פת ניפולין' (תוספתא, בבא קמא י, ט). אציין שפליקס, אופה מהרקולניאום, לא סמך על משמעות שמו ('מזל') בכל הנוגע להצלחת האפייה, וליתר ביטחון מיקם שני פאלוסים מפוארים שפוסלו מעל לפתח התנור (Deiss, 1985: 125). הוצאת הלחם האפוי נעשתה בעזרת מרדה שכמותו נמצא בזוגמאנטל, גרמניה, מן התקופה הרומית (Junkelmann, 1997, לוח 4.XIV). הלחם הושם אז בקופה או בסל, קופינוס, הנוכר למשל בברית החדשה, בתיאור נס הלחם והדגים.

לפני פי התנור ממצדה נמצא מדף אבן. המשנה מציינת את קיומם של לזיבן, אסטגיות ושפיות, שמפורשים כמעין מסגרת בולטת (כלים ח, ט). אופים ניצלו את המדף שלפני פתח הפורנה לאפיית לחם כמו גם להנחת כיכרות. את המדף שנמצא לפני פתח התנור יש לעניות דעתי לזהות עם 'מוסף התנור' המצוין במשנה

(כלים ה, ה). במסכת כלים אנו למדים שהנחתום אפה בו 'כשהוא נדחק'; רוצה לומר אם נגמר המקום בתוך התנור, האופה עשה שימוש גם במדף שהיה מצוי לפני פתחו.

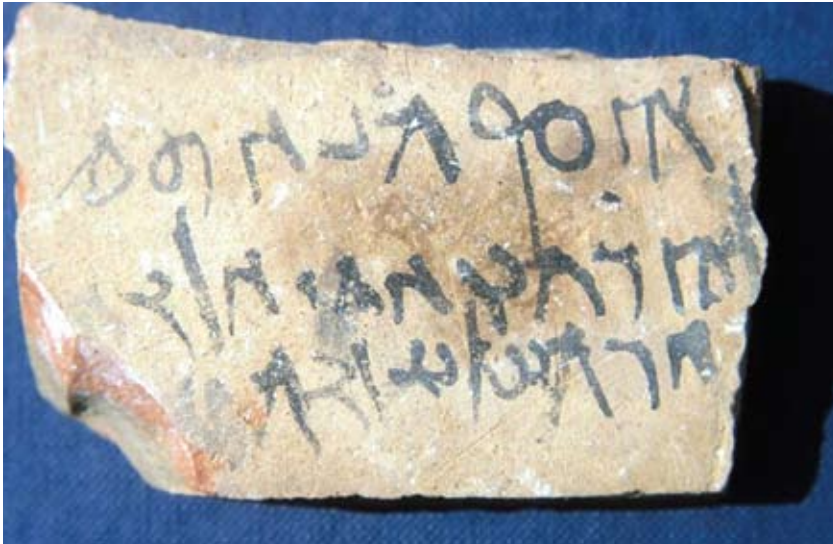
התנור מייצג ללא ספק טכנולוגיה רומית, ומתקנים כדוגמתו אינם מוכרים מהתקופה שקדמה לנוכחות הרומית בארץ. מתי אם כן נבנתה הפורנה במצדה? יש לכך שני הסברים אפשריים: לפי ההסבר הראשון נבנה התנור בידי חיל המצב הרומי שהחזיק במצדה עד שנת 66 לסה"נ; לחלופין, אפשר שהתנור נבנה בידי אופה בעל ניסיון שהשתייך לקהילת המורדים במצדה. חסרונם המוחלט של סימני שהות של חיילים רומים במרחב זה לאחר המרד (בשונה לדוגמה מן השרידים באזור בניין 7), משך שהותם הקצר בכלל על גבי ההר ויותר מכך – קיומם של שלושה תנורים במחנה ו' (יחידה XXX – 1939 – Arubas and Goldfus), כל אלה מבטלים את האפשרות שחיל הכיבוש הרומי או הכוח שנשאר באתר לאחר סיום המרד אחראי לבניית הפורנה. גם את האפשרות שהתנור השתייך ללאורה הביזנטית של מצדה יש להוריד מעל הפרק, אף שטיפוס זה המשיך לשמש גם בתקופה הביזנטית; דוגמה בולטת לטיפוס זה נחשפה במנזר של חורבת אידיר, ותנור שלם מוכר מסנטה קתרינה. מעט הקרמיקה הביזנטית שנמצאה בלוקוס זה מצויה, כעדותו הברורה של כרטיס הלוקוס, קרוב מאוד לפני השטח, מעל עיי החדר, והיא הצטמצמה רק לפינה הצפון-מזרחית של הלוקוס.

חיזוק לזיהוי המקום כמאפייה נמצא גם באותן שתי אצטבאות שהוזכרו קודם לכן. בחפירות העיר גמלא נחשף בניין מגורים מתקופת המרד הראשון בצמוד לחומת העיר. כותב שמריה גוטמן: 'בפינתו הדרום המערבית של אחד מחדרי הבניין, נמצא מתקן לטחינת קמח על בסיס מוגבה הבנוי אבני שדה קטנות'. 'על הבסיס', ממשיך גוטמן, 'נמצאו השכב והרכב, שניהם עשויים אבני בזלת. גובה המתקן הוא 0.85 מטר מעל הקרקע, גובה נוח להפעלה על ידי אדם. בפינת החדר ניצב מוט עץ, ששימש ציר למוט אופקי שהונח בשתי מגרעות באבן הרכב, והמפעיל הניע אותו בתנועה קשתית מצד לצד' (גוטמן, 1994: 111). נמצא לנו אפוא פתרון לשני האלמנטים שמשני צדי הפתח של חדר המאפייה במצדה. בחדר אכן נמצאו פריטי בזלת ששימשו לטחינה. חדר המאפייה היה למעשה מכלול שאפשר את טחינת הדגן וכלל תנור מרכזי גדול, שבו נאפו הכיכרות. מן המקורות והממצא הארכאולוגי אנחנו למדים שהן בארץ והן בחו"ל היה הנחתום אחראי על טחינת התבואה. באחד המדרשים מסופר על אודות 'מדינה שנצטרכה

ללחם צעקו הבריות אל השלטון [...] עמדו שני נחתומין והיו טוחנין כל הלילה' (ילקוט שמעוני, דברים תקע"ח).

נותרו כאמור שני תאריכים אפשריים לזמן בניית הפורנה במצדה: ימי חיל המצב הראשון, טרום-המרד וימי המרד. כך או כך, זוהי ההופעה המתועדת המוקדמת ביותר לטיפוס זה בארץ. מכלול הקרמיקה מהחדר, המטבעות, שרובן המכריע הן מטבעות מרד, וכמובן ריכוז ההוראות לחלוקת הלחם בחצר הסמוכה מצביעים כולם על כך שהתנור היה בשימוש בזמן המרד, בין אם נבנה בידי חיילי חיל המצב הראשון (מה שחייב את הכשרתו לאחר מכן) או בידי אחד המורדים. רמז לזהות אפשרית של בונה המתקן נמצא בצדה השני של במת ההר. באחד מחדריה של חומת הסוגרים (לוקוס 1156), על פני טיח הבוץ שכיסה את קיר הממגורה הגדולה (היא 'אוצר הנחתום') אשר הוקמה בימי המרד, נמצאה טביעת חותם לחם בלטינית המציינת את השם יוספוס (Netzer, 1991, איור 828). הימצאותו של חותם לחם המציין שם יהודי מובהק (יוסף או יהוסף) בלטינית הביאה את המהדירים להציע שמדובר באופה יהודי שסיפק לחם עבור הצבא הרומי לפני פרוץ המרד (Cotton and Geiger, 1989: 211, no. 936). והנה, במהלך החפירות החדשות נתגלה (1901) בבור מים הממוקם בסמוך למבנה בית הכנסת אוסטרקון מעניין ביותר (ראו תמונה). האוסטרקון, הכתוב ארמית, הוא בן שלוש שורות ועניינו אפיינה. הוא מופנה אל יהודה בר חגי וכתב אותו יהוסף הנחתום (תוארו מופיע בעברית). דומה שמדובר באותו אדם ממש שהיה בעליו של החותם שציינתי זה עתה. אמנם מפתה לקשור בקשר משפחתי את האדם המזוהה בתואר הנחתום במצדה עם האדם שכינויו בן הנהתום (בן הנחתום) – כינוי המופיע על פני אחד האוסטרקונים של הקבוצה המפורסמת שידין קישרה עם הגורלות (Yadin and Naveh, 1989: 28, no. 429) – אך דומני שהדבר קשה לביסוס על סמך העדויות שמצויות בידינו.

החותם נושא השם יוספוס היה אפוא חלק מצידו של יהוסף הנחתום, שהיה אופה מקצועי. יש הגורסים שהתואר 'נחתום' מקורו בחותמות שנתרו על פני הלחם, ויש כאן לכאורה ראייה יפה לדבר; עם זאת יש להזהר בקבלת הצעה זו ללא בחינה אטימולוגית מעמיקה הרבה יותר לנוכח העובדה שבאכדית המילה המציינת טבח היא nuhatimmu (CAD 11/2, 313). על כל פנים, חותמות לחם שהיו בשימוש הצבא הרומי מוכרות היטב ממרחב ארץ ישראל (שטיבל, תש"ס: 74-77; שטיבל, 2006; שטיבל, תשע"א: 328-329; Stiebel, 2011b; וקסלר

אוסטרקון 'הפרשת החלה' ממצדה

ואחרים, 2009, איור 8; Di Segni and Weksler-Bdolah, in press). העדות האפיגרפית ממצדה מלמדת שלבד מציון כללי של לחם, לפעמים צוינה בהוראות אספקתו של פת נקי (נקייה) דהיינו לחם לבן, שנחשב משובח יותר באיכותו, לעומת פת הקיבר, ה־panis cibarium, הלחם השחור הנחות (על אודות לחם מ'דרגה ראשונה', ראו שטיבל, תש"ס: 72-74; Stiebel, 2011b). אף על פי כן, התוצרת של תנור ממין זה לא תמיד נודעה באיכותה. הרי אין הנחתום מעיד על עיסתו... ואמנם נמצא שעל פת הפורנה (panis furaceus), שנאכלה במלח ובצל, נאמר שהיא קשה לגוף כחרב (בבלי, קידושין סב, עא). מידע על סוג מאפה נוסף מצוי, במסמך שלהלן:

יהוסף הנחתום
ליהודה בר חגי / חלא
חדה בכל שובה

ותרגום מילולי של הדברים:

הוסף הנחתום /
 ליהודה בר חגי / חלה
 אחת בכל שבת [=שבוע]

'שובה' היא צורה לא שכיחה אך מתועדת של המילה 'שבת' בארמית, כמופיע בשרידי תרגום ארץ ישראל, אשר המסורה שלו נחשבת כמקור אמין לניקוד. במילונו של סוקולוף נמצא שמשמעות שובה היא: שבת, מנוחה או שבוע (Sokoloff, 2002: 539). יוצא שבשלב מסוים הפכה המילה 'שבת' על צורותיה לביטוי (אידיום). לפנינו אפוא התפתחות סמנטית המאפשרת לקרוא את המילים 'בכל שבת', כמשמעותן בעיני בני התקופה – 'בכל שבוע'. חשיבותו של האוסטרקון נעוצה בראש ובראשונה בעובדה שזוהי העדות הקדומה ביותר לקיום מצוות הפרשת החלה. התורה מצווה על הפרשת חלק מהעיסה, המכונה 'חלה', ונתינתו כמתנה לכוהנים. ואולם, השבעים תרגמו 'חלה' כ'לחם אפוי' (Ἀπτός). בקדמוניות היהודים אנו קוראים 'האופים את התבואה ועושים לחם חייבים לתת לכוהנים חלק מהמאפה' (ד: 71). יוצא שמצוות ההפרשה היא מן הלחם האפוי, וכך גם במשנה, אם כי כבר התנאים נחלקו בנושא זה. לאחר מחלוקת נקבע שעל כל $1\frac{3}{4}$ קילו קמח יפריש זה שאופה לעצמו חלק אחד מ'24, ואילו הנחתום, המוכר בשוק, יפריש חלק אחד מ'48 כתרומה לכוהנים. המסמך ממצדה מלמד שהפרשת החלה לכוהנים היה אקט רפטיבי, זאת בשונה מההלכה הקומראנית, שפירשה את 'ראשית עריסותיכם חלה' כאקט פולחני שנתי (שמש, 2003: 163). הדבר מלמד שרבים מחברי קהילת המורדים במצדה אחזו בהלכה הפרושית, אשר חייבה הפרשת חלה מכל מסה של בצק.

ניתן להניח שהנמען של אוסטרקון זה – יהודה בר חגי – היה כוהן. השם בר חגי מצוין ברשימת שמות שנמצאה במצדה בחפירות ידין (Yadin and Naveh, 1989: 26, no. 422). העדות על נתינת חלה כחלק ממתנות הכהונה במצדה מצטרפת גם לכתובת המציינת העלאת מעשר לכוהן, שנמצאה במבנה בית הכנסת הסמוך (שם: 32-33, מס' 441). ואולם, מעניין לבחון את השאלה מדוע הונפק אוסטרקון זה? לעומת הדיון ההלכתי הענף העוסק בתרומות ובמעשרות, המקורות הרבניים חסכניים מאוד בכל האמור בתיאור המכניזם של עצם מתן מתנת הכהונה. נדמה שהממצא ממצדה מאפשר הצצה לרובד זה, הסמוי מן העין. לקראת שלהי ממי הבית השני חל שינוי ביחסים בין הכהונה ובין מעלי מתנות הכהונה (גרינץ,

תשי"ז: 191-192). דומה שלקראת החורבן ניתנו חלק מן התרומות והמעשרות לכוהנים לאו דווקא בתיווך המקדש בירושלים אלא במישרין (חיי יוסף יב, 63). אפשר שההתדרדרות בתנאים החברתיים והביטחוניים גם יחד תרמו לתהליך זה. יוספוס מציין שבמהלך כהונתו של אגריפס השני נהגו כוהנים גדולים לשלוח את עבדיהם לאסוף את מתנות הכהונה תוך שימוש בכוח, באופן שהותיר כוהנים רעבים (קדמוניות היהודים כ: 181). משתמע מכך שהיה צורך בסוג מסוים של 'ניירת' לשם הסדרת ההליך של נתינת מתנות הכהונה ולא פחות גם של דרך חלוקתן. בקונטקסט זה יש לראות את האוסטרקון ממצדה: יהוסף הנחתום מתחייב להעניק חלה אחת שהפריש, מדי שבוע, לכוהן יהודה בר חגי (לדיון מעמיק יותר בהיבטים ההלכתיים, ראו Stiebel, 2011a, ובמיוחד עמ' 296-302).

נשוב לפורנה. מעניין שהמקורות התלמודיים מספרים שמידותיו הגדולות של תנור הנחתום נוצלו בידי מספר חסידים, דוגמת ר' צדוק, ר' זירא, ר' חייא בר אשי ואחרים, שרצו לכפר על עוונות. אנו מוצאים שם שהם נכנסו פנימה לתוך התנור המוסק לצורך מירוק עוונותיהם (בבלי, בבא מציעא פה, עא; בבלי, קידושין מ, עא). לתנור גדל המידות ממצדה הייתה יכולת ייצור ניכרת, ודומה שיש להצביע עליו כמקור לכמויות האדירות של כיכרות המצוינות בהוראות לחלוקת הלחם. לעניות דעתי, גם צמידותו של מבנה המאפייה למחסן 502 איננה מקרית. מחסן זה הוא הארוך במחסני מצדה ושימש ככזה גם בימי המרד (לאמתו של דבר הוא המחסן היחיד מימי המרד). נחשפו בו שורות של כלים, ואלה לוו בפתקים המציינים את היותם כשרים או פסולים לשמש בקודש. דומה שבתקופת המרד התקיימה במרחב זה של מבנה הארמון היערכות מנהלתית בנושא המזון.

הוראות חלוקת הלחם והימצאותו של תנור בסדר גודל כזה מלמדות שלפחות בחלק מתקופת המרד התבצעו במצדה ייצור הלחם, כמו גם חלוקתו, באופן ריכוזי. אם אכן כך הדבר, הרי שממצא זה נותן ביטוי לאופי תפקודו ומדגיש את מעמדו של מבנה 'הארמון המערבי' בחיי הקהילה במהלך שנות המרד.

לסיכום, סיפורו של הלחם במצדה מאפשר לנו הצצה נדירה לחיי היומיום באתר בתקופת המרד, וזאת החל בהיבטים הפרוזאיים יותר של ייצור המזון, דרך ההשלכות האפשריות בנוגע לניהול חייה של קהילת המורדים וכלה בדרך מימוש מצוות הדת וההלכה שנהגה באותם ימים במצדה בקרב חלק ניכר מבני הקהילה הזו.

רשימת המקורות וקריאה נוספת

אליצור, ב'. תשנ"ח. 'מן העבודה במילון ההיסטורי: "פסולא" ו"נץח"', לשוננו ס"א: 145-146.

בראנד, י'. תשי"ג. כלי החרס בספרות התלמוד. ירושלים: מוסד הרב קוק. גוטמן, ש'. 1994. גמלא – עיר במרד. תל-אביב: משרד הביטחון, ההוצאה לאור. גרינץ, י"מ. תשי"ז. ספר יהודית, תחזרת הנוסח המקורי בצירוף מבוא פירושים ומפתחות. ירושלים: מוסד ביאליק.

הדס, ג'. תשס"ג. 'חקלאות השלחין בנווה עין גדי ובמקבילותיה בנאות המדבר סביב ים המלח בתקופה הרומית-ביזנטית', עבודה לתואר דוקטור באוניברסיטה העברית בירושלים.

הדס, ג'. תשע"א. 'מדבשות בבקעת ים המלח', קתדרה 140: 87-102. וקסלר-בדולח, ש', און, א', אונגה, ב' וקיסילביץ, ש'. 2009. 'ירושלים, חפירות רחבת הכותל 2005-2009', חדשות ארכיאולוגיות 121.

ידין, י'. תשכ"ו. מצדה בימים ההם – בזמן הזה, חיפה: שקמונה. יוסף בן מתתיהו (תרגום: שליט, א'). תשכ"ג. קדמוניות היהודים. ירושלים: מוסד ביאליק.

יוסף בן מתתיהו (תרגום: אולמן, ל'). תש"ע. תולדות מלחמת היהודים ברומאים. ירושלים: כרמל.

נצר, א'. 1989. 'מערכת הספקת המים של מצדה', עמית, ד', הירשפלד, י' ופטריך, י' (עורכים), אמות המים הקדומות בארץ ישראל, קובץ מחקרים. ירושלים: יד יצחק בן-צבי: 261-271.

קרויס, ש'. תרפ"ט. קדמוניות התלמוד ב 1. תל-אביב: דביר. שטיבל, ג"ד. תש"ס. 'סוגיית מחנה הלגיון העשירי ותחומה של אליה קפיטולינה', פאוסט, א' וברוך, א' (עורכים), חידושים בחקר ירושלים 5: 68-103.

שטיבל, ג"ד. 2006. 'כלים בשימוש הצבא הרומי', טפר, י' ודי סגני, ל'. אולם תפילה נוצרי מהמאה הג' בכפר עותנאי (לגיו). ירושלים: רשות העתיקות: 26-27.

שטיבל, ג"ד. תש"ע. 'ציווד צבאי מימי מרד בר-כוכבא במערות מדבר יהודה', אשל, ח' ופורת, ר' (עורכים), מערות המפלט מתקופת מרד בר כוכבא (קובץ שני). ירושלים: החברה לחקירת ארץ-ישראל ועתיקותיה ומרכז יסלון לחקר

תולדות ישראל לאור האפיגרפיה: 309-338.

שטיבל, ג' ונצר, א'. 2006. "בימים ההם בזמן הזה" – חידושים בחקר מצדה, בתוך: לזכרו של יגאל ידין במלאת עשרים שנה למותו. ירושלים: החברה לחקירת ארץ-ישראל ועתיקותיה והאוניברסיטה העברית בירושלים: 66-49.
 שטיבל, ג' ונצר, א'. 2006. 'החפירות החדשות במצדה', אריאל 174: 22-33.
 שמש, א'. תשס"ג. 'ראשית וביכורים בהלכת קומראן', מגילות א: 147-164.

Arubas, B. and Goldfus, H. 1937-1939. 'Masada – The Roman Siege Works', Stern E. (ed.), *The New Encyclopaedia of Archaeological Excavations in the Holy Land*, Supplementary Volume (Vol. 5). Jerusalem: Israel Exploration Society and Biblical Archaeology Society.

Cotton, H. M. and Geiger, J. 1989. *The Latin and Greek Documents, Masada II, The Yigael Yadin Excavations 1963-1965 Final Reports*, Jerusalem: Israel Exploration Society and The Hebrew University of Jerusalem.

Deiss, J. J. 1985. *Herculaneum – Italy's Buried Treasure* (rev. ed.). New York: Harper & Row.

Di Segni, L. and Weksler-Bdolah, S., 'Three Military Bread Stamps from the Western Wall Plaza Excavations', *Atiqot* (in press).

Junkelmann, M. 1997. *Panis Militaris, die Ernährung des römischen Soldaten oder der Grundstoff der Macht*. Mainz: Philipp von Zabern.

Kislev, M. and Simchoni, O. 2007. 'Hygiene and Insect Damage of Corps and Foods at Masada', Masada VIII, Yigael Yadin Excavations 1963-1965, Final Reports, Jerusalem: Israel Exploration Society and The Hebrew University of Jerusalem: 133-170.

Naveh, J. 1985. 'Published and Unpublished Aramaic Ostraca', *Atiqot* 17: 114-121.

Netzer, E. 1991. *The Buildings, Stratigraphy and Architecture, Masada III, The Yigael Yadin Excavations 1963-1965 Final Reports*, Jerusalem: Israel Exploration Society and The Hebrew University of Jerusalem.

- Netzer, E. and Stiebel, G. 2007. (1935-1937). 'Masada', s.v. in Stern E., *The New Encyclopaedia of Archaeological Excavations in the Holy Land*, Supplementary Volume (Vol. 5), Jerusalem: Israel Exploration Society and Biblical Archaeology Society.
- Rea, J. 1999. 'Masada and Pompeii: Another Link', *Scripta Classica Israelica* 18: 121-124.
- Sokoloff, M. 2002. *A Dictionary of Jewish Palestinian Aramaic of the Byzantine Period* (2nd ed.). Ramat Gan: Bar-Ilan University Press and The Johns Hopkins University Press.
- Stiebel, G. D. 2006. 'Masada', s.v. in: *Encyclopaedia Judaica* (2nd ed., Vo. 13), Detroit: Thomson Gale (Macmillan Reference): 593-599.
- Stiebel, G. D., "'Meager Bread and Scant Water' – Food for thought at Masada", in: Baumgarten, A. I., Eshel, H., Katzoff, R. and Tzoref, S. (eds.). 2011. *Halakhah in Light of Epigraphy, Journal of Ancient Judaism* 3, Göttingen: 283-303.
- Stiebel, G. D. 2011. 'A military die from the Bakery', in: Mazar, E., *The Temple Mount Excavations in Jerusalem 1968-1978 Directed by Benjamin Mazar, Final Reports Vol. IV, The Roman Period*, Qedem Series 52, Jerusalem: 229-231.
- Tacitus (Ogilvie, R. M. and Richmond, I. A., trans.). 1967. *Agricola*. Oxford: Clarendon Press.
- Talmon, S. 1999. 'Hebrew Fragments from Masada', *Masada* (VI) *Yigael Yadin Excavations 1963-1965, Final Reports*. Jerusalem: Israel Exploration Society and The Hebrew University of Jerusalem: 1-149.
- Yadin, Y. and Naveh, J. 1989. 'The Aramaic and Hebrew Ostraca and Jar Inscriptions', Masada (I), *The Yigael Yadin Excavations 1963-1965 Final Reports*. Jerusalem: Israel Exploration Society and The Hebrew University of Jerusalem: 1-68.